

הטואה האחרת

מה שקרה — קרה. אצלנו השואה אינה הצדקה להתנהגות פרועה, תוקפנות ועצבנות. הרי כולנו ניצולים ובנים של ניצולים. ואי אפשר שכולם יהיו עצבנים ועצובים. תחת לחיות את העבר אנחנו משתרלים לבנות חברה בריאה כהווה.

ללא, אנחנו לא שונאים את התורכים, גם לא אוהבים אותם. אנחנו רק כועסים על זה שהם מכחישים שהיתה שואה. פיזיוויזי אף אחד לא הציע לנו, ומוטב כך. אי אפשר לפצות בכסף על מה שקרה, ואסור להתפשר איתם כל-יך מה. נניח לרגשות לקהות מעט, ובעוד כמה דורות נתייחס לנושא אחרת.

ה-24 באפריל היה יום-הזיכרון לשואה הארמנית. במלאת 70 שנה לזוועה צעדו 30 ניצולים לבית הקברות המקומי. כל העדה משתתפת. תחי המהפה הארמנית! ניאבק עד לניצחון! הכתובות המרוחות בפיתוח של הרובע הארמני בעיר העתיקה בירושלים מעלות חיוך על פניו של ג'ורג' הינטיליאן. צעירים אוהבים להשתעשע בסיסטיה קטנה, אבל המציאות שונה מהסיסמות. לעולם לא נחזור לתורכיה, למחוזות הולדת הוריינו. זהו עולם שנכחד ולא ישוב עוד. לטקס-הזיכרון את אסארו לברו. אשתו נפטרה לפני 20 שנה. שתי בנותיו מתגוררות בטרורוט, בנו בלוסי אנג'לס. לפני 10 שנים נזח אסארו את הצילום לטובת אכסנייה קטנה, סמוך לשער יפו. שלושה חדרים זעירים, מיטבח קטן ומסריח. 2000 שקל ללי לה משלם כל מתאכסן. צעירים מכל העולם מכירים את "מיסטר איי". מעטים יודעים שהוא ארמני. כך טוב לאסארו. ש' לו דרכו ירדני, תעודת זהות ישראלית וג'רידן-קארד" אמרתי קאי.

ניצולים רבים מצאו את דרכם לאחיהם ברוסיה. שם ביקשו לייסד מדינה ארמנית עצמאית. אלא שהדבר לא עלה בידם. והסובייטים סיפחו את ארמניה לברית-המועצות. כיום מתגוררים 3.5 מיליון ארמנים בארמניה הסובייטית. 600 אלף בארצות-הברית ובקנדה. השאר — כמיליון ורבע ארמנים — פזורים על פני המרחב, צרפת ואוסטרליה. מהם 3000 בירי שלים המיוזרחית, וכאלף ביפו ובחיפה. אסארו תרג'מאניאן הגיע לירוש' לים בשלהי 1921, למד ארבע שנים בבית-הספר של המינור והפך לשיר לייט-צלם ואחר-כך לצלם. ב-1931, כמו ארמנים רבים לפניו ואחריו, נסע אסארו לארמניה הסובייטית. פיתאום תפסתי שכולם ארמנים. הייתי בעיר שבה למעשה כל אדם הוא ארמני, כתב מיילק ארלן במסע אל אררט. ארמנים אומנם, אבל קצת אחרים, ותחת שילטון סובייטי. ג'ורג' הינטרי ליאן: הארמנים הרוסיים הם כמו האשכנזים אצלכם. לנו, הארמנים התורכיים, אין קישור-מישפחה איתם, וגם לא עבר משותף. אסארו המאוכזב עבר במיכרה-פחם, ואחרי ארבע שנים חזר לירושלים. עם אשה ארמנית ושתי ילדות קטנות.

לפעמים שואלות הילדות: למה הלכתם כמו צאן לטבח? למה לא נאבקתם? לא יכולנו. היינו חלשים. כלי נשק. רק ילדים ונשים. הארמנים הם אנשים עדינים, תמימים ופאסיביים. אמרו להם ללכת, אז הם הלכו. בהמישה מקומות נאבקנו. פעמים אף הצלחנו להינצל בגבורה. כמוסדה-דאגי ובעיר ואן, כך נשבים הניצולים לילדיהם. בבית-הספר הארמני אין לומר דים את "זכור מה שעשה לך התורכי". ג'ורג' הינטיליאן (40), רווק, יליד ירושלים: "ילדים הם עדינים. הם

אסארו תרג'מאניאן (בעיגול) במיצעדי-המחאה בירושלים. מייליון נרצחו בכפרים. חצי-מיליון מתו במיצעדי-מוות.

שמיכות. כל יום מתו עשרות ארמנים. חיינו כמו חיות. כמו עיניי ראיתי כיצד ארמנים לוכדים חתול ואוכלים את בשרו. אחרים חיטטו בצואת הסוסים, שלו גרגירי-שעורה ובלעו אותם. והיו שניונו משלוליות הדם שניקו על ריצפת הכנסיה. לאחר שחיממו את הדם הגיחו לו להתקיש, ואכלו את הקריי שים".

במוסול התהלך סיפור על זוג

חיים בתורכיה. עלינו לשים קץ לקיומם, והיו הצעדים שננקטו נפשעים ככל שהיו". כשהגענו לעיראק התאבדו נשים רבות כטייעה בנהר פרת. הן פחדו שיאנסו אותן והעדיפו למות בכבוד. שם, נכוח שעל הפרת, אמא מכרה את אחי הקטן לכורדים. קבוצה של כורדים התגוררה סביבנו. איזה ילד חמוד, כמה שהוא מתוק, אמרו וצבטו לאחי בלחי.

אסארו תרג'מאניאן היה רק בן 6. אבל הוא זוכר הכל. בסיפור שלו יש הרבה גופות, נדודים ורעב. צעירי הקהילה שומעים ומתקשים להאמין. אסארו נשבע שהכל אמת.

אפריל 1915. תחילתו של טבח התורכים בארמנים. במשך שלוש וחצי שנים, עד סוף 1918, הוכחדו מיליון וחצי ארמנים יושבי תורכיה. חצי מיל' יון ניצלו והתפרו בכל רחבי העולם. לירושלים הגיעו 15 אלף ניצולים. ביניהם אסארו תרג'מאניאן.

הסיפור של אסארו מתחיל בסירט, עיירה קטנה, 5000 תושבים, במזרח תורכיה. אבא תרג'מאניאן היה סנדלר, שהשתכר שילנג אחד לשבוע. היו לו בוסתן קטן, עץ פרה וארבעה ילדים — שלושה בנים ובת. התרג'מאניאנים חיו חיים של עוני מכובד.

אסארו אינו זוכר את התאריך המ' דוייק שבו הופרה השלווה. ההיסטוריה הארמנית לא תשכח אותו לעולם: ה-24 באפריל 1915. 254 אינטלקטואלים ארמנים הוצאו להורג באיסטנבול. אחר-כך נלקחו מבתיהם, בכל רחבי תורכיה, 300 אלף גברים וילדים מעל לגיל 10. נאמר להם שהם עתידים להתגייס לצבא התורכי הנלחם נכע' לות-הברית. רובם נרצחו, לא הרחק ממקום מגוריהם.

אסארו: "בלילה באו חיילים תורכיים. אנחנו, הילדים, התעוררנו. שמענו רעש ודיבויים. פחדנו לקום מה-מיטה. רק בבוקר התברר לנו שאבא נלקח. שכנות נכנסו אלינו, התלחשו עם אמא. יחד עם אבא נלקחו כל הגברים ברובע.

התאספנו בכנסיה. התפללנו ליי שוע שיציל את הגברים ויציל אותנו. חשבנו שבכנסיה אנחנו בטוחים, שה תורכים לא יעזו להיכנס למקום ק' דוש, אסארו מגחך לעצמו. אחרי שלושה שבועות הם נכנסו לכנסיה. אספו 500 נשים וילדים. כמו כבשים, ממש כמו עדר" כבשים קיבצו אותנו והחלנו ללכת".

העובר וההיסטוריה: ההשמדה בוצעה בשתי צורות. מיליון כפריי ארמניה המסורתית, הגובלת בארמניה הסובייטית, נרצחו בכפריהם בתוך שלושה חודשים. תושבי הערים והגולו

„הגברים הובלו אל מחוץ לכפר ונטבחו... נשים קפצו לנהר והתאבדו... ילדים נרצחו ונמכרו כנקניקים... חיפשנו גר'ירים בצואת סוסים..."

תורכי, שהתמחה בציד ילדים ארמניים, ביתור גופם. בישולו ומכירת הבשר כנקניקיות חמות. רק אחרי שבועות עצמו התערער חשרו של בעל בית המאפה, שאליו הם שלחו את הסירים לבישול. בתקופת רעב כה קשה, כיצד הם משיגים בשר מדי יום? שאל את עצמו האופה. הרים את מיכסה הסיר, ראה מה שראה, הזמין את המיטשרה והזוג נתפס ונאסר. אסארו לא ראה את הסירים, אבל על הילדים שנעלמו הוא שמע. והוא בטוח שהסיפור אמיתי. חיייו של אסארו ניצלו הודות לדוד-תו. שעבדה כמנקה בכסיס המישלחת הצבאית הגרמנית במוסול. משם הביי' זה אוכל ומטבעות-זהב. וכשהתארגנה קבוצה של 150 ארמנים שביקשו לה גיע לבגדאד, יכלה הדודה תרג'מאניאן, ניאן, בעזרת מטבעות-זהב, להצטרף לגורדים.

בבגדאד נטלה אותם הפטריארך כיה הארמנית תחת חסותה. הם הועברו לביירות, ומשם לירושלים. למינור הארמני בעיר העתיקה.

קחו אותי, אמרה אמא, שחששה כי תינזק בן 3 לא יוכל לעמוד זמן רב בתלאות המסע. בתמורה לאחי היא קיבלה כיכר-לחם". אסארו אינו בוכה. ג'ורג' הינטרי ליאן, מזכיר הפטריארכיה הארמנית בירושלים, עומד על המישמר. אם ירי' אה ולוא וזיף של רימעה בעיניו של אסארו, יפסיק מייד את הראיון. אצלנו לא מרבים לדבר על השואה. האנשים האלה שמרו הכל בלב, ועכשו צריך לנהוג בהם כזהירות, הוא אומר. לפני שנה סיפרה לי אחת הניצולות את סיפורה. אחרי עשרה ימים היא מתה מהתקליב".

אבל אסארו אינו בוכה. אפשר להמשיך. מפנו הגענו לחצר הכנסיה במוסול. שם נאספו אלפי גולים ארמניים. במוסול נודע לי שאחותי, שנשארה בסירט, נישאה למוסלמי. שם מתו אמי ואחי, ואני מצאתי את דודתי, אחות אבי. מ-70 בני-מישפחתי שרדו שישה. כולם הגיעו למוסול. שם, במוסול, לא היה לנו אוכל ולא

לעיראק, לאיראן ולמידבר הסורי. בצי' עדות-המוות ובמחנות-הריכוז מצאו את מותם חצי מיליון ארמנים נוספים). אסארו: "צעדנו בטור ארץ של נשים וילדים. בראש הטור ובסופו הלכו חיילים תורכיים. לא הרחק מסירט ראינו ערימות של גופות עולות באש. אלה היו הגברים-הארמניים שנרצחו כלילה שבו הוצאו מבתיהם. הנשים ככו וצעקו ומרטו שערות. לכל אחת היה כערימה בעל, אח או אבא.

הדרכים היו ורועות בגופות. כל עיירה והנציחים שלה. העולים באש כפאתיה. גם נשים זקנות רבות מתו בדרך. לא יכולנו לעזור להן. אפילו לעצמנו לא יכולנו לעזור. איך אפשר לתאר שבועות ארוכות של צעדה, רעב וחילים תורכיים. המכים בכל הזי' דמנות?"

(מיסמך) מיכתבו של שריהפנים התורכי, שלעת-פשה, לראשי המחוזות, מספטמבר 1915: "כבר נאמר לכם שה' ממשלה, כמיצות הקבינט, החליטה להשמיד לחלוטין את כל הארמנים ה'

כרות מחאה ארמנית שפורסמה השבוע בירושלים. הארמנים דורשים צדק: מצפון העולם — התעורר!

דרכו ארמני? אסארו צוחק. מה, אני ילד קטן? אני מתגעגע לארמניה, אבל לא אממין שאי-פעם תהיה לנו מדינה משלנו. ארמניה מתה. עכשיו הבית שלי בירושלים".

לא יוכלו לשאת את המעמסה הכבדה של סיפורי-השואה. בכלל, אנחנו לא מרבים לדבר על הנושא. להקור ולנתח מכל הכיוונים.

ההר שעליו כתב הסופר היהודי-גרמני פרנץ ורפל את הספר 40 הימים של מוסה-דאג, שהשפיע על דור שלם באירופה.